

А.В.Стародуб
(м.Київ)

**ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ ЄВАНГЕЛІЯ (1905-1912)
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ
МОСКОВСЬКОЇ СИНОДАЛЬНОЇ ДРУКАРНІ)¹**

Деяким історичним сюжетам не щастить з висвітленням зовсім не тому, що тема є табуованою або архіви недоступні для дослідників. Просто у них складається хибне враження, що, власне, жодної потреби заглиблюватися в проблему немає. Адже відповіді нібито і так лежать на поверхні. Подібна позиція призводить до продовження тиражування неперевічених фактів, запозичених зі спогадів, періодики й тому подібних джерел. Обмеження джерельної бази звужує також тематику багатьох досліджень – на їхніх маргінесах залишається більше питань, аніж вдається здобути відповідей.

Одним з таких сюжетів є історія видання українського перекладу Четвероєвангелія, здійсненого протягом 1905-1912 рр. Інформація про цю справу якщо і потрапляє на сторінки спеціальних досліджень, то базується буквально на декількох абзацах зі спогадів Олександра Лотоцького³ або на дослідженні Івана Власовського². Повідомлення про участь у редагуванні та підготовці до друку перекладу Євангелія таких непересічних осіб, як Орест Левицький, Павло Житецький, Федір Корш, Юхим Сіцінський, лише похапцем згадується (або й не згадується взагалі) в їхніх біографіях⁴. Тимчасом поява першого апробованого вищою церковною владою видання українського перекладу Св. Письма була однією з важливих віх в історії українського національного руху. Як писав Олександр Лотоцький (також активний учасник перекладацької комісії⁵): “[...] Книжка та складає епоху і в нашому письменстві, і націоналізації нашого краю. Коли народ не має Святого Письма на своїй мові, доти не може твердо стояти його національна свідомість”⁶

Важливими й до цього часу ще не залученими до наукового вжитку матеріалами, які проливають світло на історію цього видання, є документи з архіву Московської синодальної друкарні. Вони зберігаються у Російському державному архіві давніх актів. Нами було переглянуто наступні справи, в яких збереглися документи, пов'язані з виданням українського Євангелія (у хронологічному порядку): «Дело о напечатании рукописи малорусского перевода Евангелия» (опис 3, частина 3 (1905), справа 15), «Дело о печатании книги «Святое Евангелие» на славяно-украинском языке» (оп.3, ч.3 (1906), спр.5), «Дело о печатании Пасхального Евангелия на украинском языке» (оп.3, ч.3 (1906), спр.9), «Дело о командировке господина управляющего [Московской синодальной типографией] в г. Каменец-Подольск» (оп.3, ч.3 (1906), спр.165), “Дело о печатании по заказу Британского и Инос-

транного Библейского Общества Евангелия на малорусском языке» (оп.3, ч.4 (1909), спр.6), «Дело о печатании Пасхального Евангелия на разных языках» (оп.3, ч.4 (1911), спр.28), «Дело о печатании книги Евангелие от Иоанна на славяно-малороссийском языке» (оп.3, ч.4 (1915), спр.32).

Основну частину документів, що збереглися, становить листування керуючих друкарнею (до лютого 1909 р. – Сергія Войта, після нього – Олександра Орлова) з господарським відділом святійшого синоду, редактором видання єпископом Парфенієм (Левицьким) і представником Британського та Іноземного біблійного товариства, пастором Вільямом Кіном. У переважній більшості випадків у справах збереглися як листи від цих осіб до управління друкарнею, так і копії відповідей на них. Оригінали деяких з них віднайдено нами в Кам'янець-Подільському міському державному архіві, а також у Російському державному історичному архіві (це зазначається в примітках).

Другу групу документів становить внутрішнє діловодство друкарні: попередні кошториси, звіти про здійснення набору та друкування, повідомлення про роздрібний та оптовий продаж книг тощо. За ними можна детально відтворити хронологію підготовки видань, а також динаміку розповсюдження останніх.

Третя група – виписки з розпоряджень св. синоду у справі здійснення видання. В даній публікації вважаємо за доцільне наводити цитати з цих документів саме за згаданими витягами, оскільки в архіві Московської синодальної друкарні збереглася повна добірка всіх рішень вищого органу церковного управління у справі українського Євангелія.

Зважаючи на те, що майже всі використані в статті документи вперше потрапляють до наукового обігу, наводимо розлогі цитати з найбільш важливих з них. Текст передається відповідно до норм сучасної російської орфографії

У посиланнях вказується автор документа, дата написання, адресат і автентичність (у разі коли це копія або чернетка).

Задля уникнення постійного написання часто повторюваних назв інституцій вживаються скорочення: св. синод (святійший синод), ГУ св. синоду (господарське управління святійшого синоду), МСД (Московська синодальна друкарня), СПбСД (Санкт-Петербурзька синодальна друкарня), БІБТ (Британське та іноземне біблійне товариство).

Матеріал систематизовано відповідно до хронології подій. Головною метою автора було з'ясування наступних питань:

- обставини отримання замовлення саме МСД;
- причини, якими обумовлювалася затримка з друком;
- участь у роботі над підготовкою видання працівників Московської синодальної друкарні;
- особливості видання Великоднього Євангелія;
- роль Британського біблійного товариства у виданні й розповсюдженні українських Євангелій;
- загальна кількість опублікованих примірників українського перекладу Євангелія і динаміка їх продажу протягом 1906-1916 рр.

Борьба за замовлення

Святійший синод мав ексклюзивні права на видання Святого Письма. Це було відомо в українських колах, але спочатку там жевріли надії на те, що у даному разі вдасться добитися винятку. В “Киевской старине” наводили як прецедент справу видання Біблії з ілюстраціями Гюстава Доре – її було надруковано не у синодальних друкарнях⁷. Видавництво “Вік” також подавало клопотання про дозвіл на таке видання, однак церковна влада недвозначно відмовила. Певні сподівання поклалися на підтримку імператорської академії наук, у розпорядженні якої й був примірник перекладу Пилипа Морачевського. Проте ті, хто реалістично оцінював ситуацію, не мали ілюзій: синод за жодних обставин не випустив би цю справу з-під свого виключного контролю. Так, Олександр Лотоцький писав до єпископа Арсенія (Стадницького): “Сейчас в синоде находится на рассмотрении вопрос о разрешении малорусского Евангелия. Недавно синод на прошение об этом со стороны моего издательского общества ответил отказом. Теперь о том же вопросе возбудила академия наук во главе с великим князем Константином Константиновичем. Надежды на благоприятное разрешение мало. Противится, главным образом, митрополит Антоний»⁸.

Наприкінці 1905 р., коли перше з Євангелій вже друкувалося, у цьому ж напрямку намагалися діяти спадкоємці Пилипа Морачевського. До активних дій їх спонукала інформація про те, що “в настоящее время имеются уже издатели (в Малороссии), ходатайствующие о предоставлении им права напечатания этого труда немедленно по получении рукописи»⁹. Однак і їм також було пояснено, що опублікувати переклад поза синодальними друкарнями неможливо¹⁰.

Таким чином, український переклад Євангелія міг бути виданий не лише під контролем св. синоду, а й виключно у його друкарнях. Власне, мова могла йти лише про те, чи це буде санкт-петербурзька друкарня чи московська.

На рішення друкувати українське Євангеліє саме в МСД вплинуло декілька чинників. Однак, як впливає з документів, чи не визначальною у цій справі виявилася активність керуючого друкарнею Сергія Войта.

Вже 3 березня 1905 р. він подав клопотання до господарського управління св. синоду, в якому зазначалося: “Возбуждённый в настоящее время вопрос об отмене ограничений для изданий Священного Писания на малороссийском наречии, как известно, разрешен утвердительно, и на рассмотрение св. синода уже представлен малорусский перевод Евангелия. Ввиду того что Московская синодальная типография имеет обширные торговые сношения с Малороссией, я принял меры к тому, чтобы определить желаемый внешний вид этого нового издания, и вместе с тем располагаю услугами лица, познание коего вполне обеспечивает исправность указанного издания с корректурной стороны.

Доводя о сём до сведения хозяйственного управления, имею честь

покорнейше просить, не признает ли возможным возбудить ходатайство о том, чтобы печатание малороссийских переводов Священного Писания было предоставлено Московской синодальной типографии»¹¹.

ГУ відповіло 10 березня 1905 р., що «рукопись малорусского перевода Евангелия в св. синоде ещё не рассмотрена»¹². Проте керуючий, як впливає з його листа до єпископа Парфенія, вирішив не очікувати на остаточне розв'язання питання в синоді. Після відповідного дозволу Ради Міністрів у церковній владі не було можливості заборонити друк. Войт скористався нагодою перебування в Санкт-Петербурзі (наприкінці березня 1905 р.) для продовження лобювання інтересів своєї друкарні. Довідавшись, що рукопис переданий св. синодом на відгук подільському єпископові, він одразу написав йому, підкресливши, що саме його він мав на увазі як редактора перекладу: «В начале марта месяца я входил в хозяйственное управление с представлением о том, чтобы печатание предложенного к изданию перевода малорусского Евангелия было предоставлено Московской синодальной типографии. При этом я имел ввиду просить принять печатание этого издания под Ваше непосредственное наблюдение. В то время рукопись упомянутого перевода еще не была рассмотрена в св. синоде. Будучи в Петербурге, я узнал, что эта рукопись ныне препровождена на Ваше рассмотрение.

Ввиду сего прошу Вас по рассмотрении и одобрении рукописи, указать в своём отзыве, чтобы печатание её было исполнено в Московской синодальной типографии под Вашим руководством. Вместе с тем, хотя я и собрал уже некоторые сведения, я желал бы иметь и Ваши указания относительно формата и шрифта предполагаемого издания малорусского Евангелия»¹³.

Окрім того, 11 квітня керуючий подав нове клопотання до господарського управління. В ньому зазначалося: «Как видно из положения дела по вопросу об издании книг Священного Писания на малороссийском языке, на сие последовало высочайшее соизволение с тем, чтобы все таковые книги были печатаемы по благословению св. синода, но при этом было бы необходимо перед разрешением книг к изданию обусловить печатание их только в синодальных типографиях.

Представив о сём на благоусмотрение хозяйственного управления, позволяю себе повторить свою просьбу о поручении печатания Евангелия на малороссийском наречии в вверенной мне типографии и вместе с тем покорнейше прошу возбудить ходатайство о разрешении перевода на малороссийский язык и исполнении в Московской синодальной типографии издаваемого ею ныне молитвослова с акафистами в 64 долю листа, так как эта книга имеет громадный сбыт и широкое распространение во всех южных губерниях»¹⁴.

Преосвященный Парфеній, як це й передбачав Войт, охоче пристав на пропозицію підтримати прохання МСД, тим більше, що він формально вже виконував обов'язки цензора для деяких її видань¹⁵. Однак ще до отримання відповідного листа від влади св. синод рішенням від 10-18 травня 1905 р. визначив: «Поручить Московской синодальной типографии напечатать означенный перевод с параллельным славянским текстом

Евангелий по предварительном исправлении Евангелия от Матфея согласно сделанным указаниям и с тем, чтобы печатание производилось под редакцией преосвященного подольского Парфения, на которого возложить окончательное исправление малорусского текста и остальных Евангелий»¹⁶.

Санкт-Петербурзька синодальна друкарня, конкуренції з боку якої побоювався Сергій Войт, занадто пізно оцінила можливі вигоди від отримання замовлення на друк українського Євангелія. Лише у вересні 1905 р. керуючий цією друкарнею Ф. Гаврилов подав відповідне клопотання до господарського відділу, в якому зазначалося: «Общество распространения Священного Писания в России просит о напечатании для него Евангелия на малороссийском наречии в формате и шрифтом Евангелия, гражданской печати, в 32 доли листа (миньон). О том же просит и Британское библейское общество и справляются покупатели в синодальных книжных лавках, будет ли такое же миньонное Евангелие на малороссийском наречии.

Осведомившись ныне, что в Московской синодальной типографии уже начато печатание Евангелия на упомянутом наречии с параллельным славянским текстом в формате 8 доли листа и озабочиваясь своевременным выпуском того же Евангелия на одном малороссийском наречии в просимом названными обществами и покупателями формате, имею честь покорнейше просить хозяйственное управление об исходатайствовании разрешения на напечатание в здешней синодальной типографии такового Евангелия и в случае воследования разрешения о сообщении Московской синодальной типографии, чтобы она пересылала чистые листы печатаемого в оной Евангелия на малороссийском наречии с параллельным славянским текстом в здешнюю синодальную типографию для набора»¹⁷. Проте це клопотання навіть не виносилося на розгляд синоду. Очевидною була недоцільність залучення ще однієї друкарні до видання.

Через рік СПбСД ще раз спробувала перехопити замовлення, подавши клопотання про дозвіл на друк Четвероевангелія однією українською мовою для БІБТ. Однак рішенням св. синоду від 21 лютого-8 березня 1907 р. клопотання було відхилене знову ж таки з уваги на доцільність зосередження роботи над виданням у МСД, яка вже видала на той момент два українських Євангелія з паралельним церковнослов'янським текстом¹⁸.

В своєму листі до господарського управління керуючий Санкт-Петербурзької друкарні висловив розчарування з приводу такого рішення: «Очень жаль. В Москве издание обойдётся дороже, чем в Санкт-Петербурге, так как московская типография не имеет того шрифта, которым Санкт-Петербургская синодальная типография печатает Евангелия гражданской печати в 32 доли листа, а купить этот шрифт вряд-ли можно где. Кроме сего, управления обществ распространения Священного Писания в России и Британского библейского находятся в Санкт-Петербурге, а в Москве своих отделений не имеют»¹⁹.

Вищенаведене листування свідчить про те, що видання українського

перекладу Євангелія розцінювалося як комерційно вигідне замовлення, за отримання якого змагалися синодальні друкарні. Клопотання обох керуючих містять згадки про те, що ще до появи видання на нього існував попит як окремих покупців, так і товариств, створених для розповсюдження Св. Письма. Отриманню замовлення саме МСД сприяли насамперед активні й наполегливі клопотання перед синодом її керуючого, а також давні контакти керівництва друкарні з редактором перекладу, єпископом Парфенієм (Левицьким)²⁰.

Ускладнення очікувані та несподівані

На першому етапі підготовки видання перекладу більшості зацікавлених у ньому здавалося, що найбільшою проблемою є подолання протидії св. синоду. Однак одразу по тому, як останні формальні перепони було знято, виявилось, що на шляху видання є багато інших ускладнень.

Першим з них було те, що призначений редактором єпископ Парфеній не ризикував брати на себе виключну відповідальність за остаточний текст. Знаючи, що справа викликає широке зацікавлення в українофільських колах, єпископ намагався залучити їх представників до справи редагування. Так, 8 червня 1905 р. він остаточно підтвердив, що друкуватися Євангеліє буде у МСД. Разом з тим Парфеній попереджав друкарню, що не слід сподіватися на швидке завершення справи: “Примусь за дело с энергией, но не могу обещать просмотра перевода для печати скоро, и вот почему.

Киевские украинофилы забили тревогу, узнав, что в Каменце подготавливается дело издания малорусского Евангелия. Они тоже давно следят за этим делом и не хотят, чтобы труды их пропали даром. Об этом они много пишут мне и другим лицам. Один из них – Павел Игнатьевич Житецкий – только что закончил порученный ему академией наук отзыв о существующих переводах, в котором он отдал преимущество переводу Лободовского, а не Морачевского. С этим надо считаться. А поэтому, прежде чем приступить к окончательной редакции, посылаю в Киев одного из моих помощников узнать, что там сделано.

Во всяком случае к 1 июля рассчитываю послать Вам глав пять, а Вас прошу выслать корректуру в экземплярах 10, отдельной работы; потом будем делать сводку»²¹.

Владика помилявся. Житецький також найвище оцінив переклад Морачевського²², однак він і Орест Левицький наполягали на своїй участі у його редагуванні. В подальшому ці два вчені запропонували велику кількість правок до перекладу, більшість з яких було враховано преосвященим редактором²³.

Сергій Войт не надав спочатку особливого значення застереженням владики. Його більше обходили питання зовнішнього вигляду видання. У відповіді на вищенаведений лист керуючий московської друкарні прохав Парфенія насамперед висловити свої побажання “относительно формата и шрифта предполагаемого издания, сообщил при этом при первой высылке оригинала»²⁴. Єпископ надіслав 16 липня 1905 р. за-

гальні побажання щодо дизайну, підкресливши, що він особливо не наполягає на своїй думці: “Церковнославянський шрифт, конечно, будет лучше, чем гражданский. Думаю, что главное издание следует выпустить в формате посылаемого образца [16-та доля аркуша – А. С.]. Но кроме того, следовало бы выпустить издание вполнину этого – карманное и третье – в большом виде – дорогое»²⁵.

Цього листа С. Д. Войт отримав в Алуці, звідки й дав розпорядження правильнику друкарні Соловійову: “С напечатанием Евангелия на малорусском языке, я думаю, следует поступить так, как пишет преосвященный Парфений, ибо я не получал со стороны хозяйственного управления никаких указаний по сему предмету – относительно формата, шрифта и количества. Я уверен, что все три формата Евангелия будут иметь большой спрос. С этим делом нужно очень поспешать, ни одной минуты не дремать»²⁶.

Проте вже в серпні виявилася серйозніша проблема, аніж формат видання – орфографія, якою мало бути надруковане Євангеліє. У листі до МСД від 17 серпня 1905 р., єпископ підкреслював, що це головний чинник, який впливатиме на швидкість підготовки видання до друку: “Перевод я буду поставлять по частям, так как это будет зависеть от положения дела с выработкой орфографии, которая более определённо установится при рассмотрении первой корректуры»²⁷.

Існувало декілька можливих розв’язань: друкувати етимологічним правописом (так, наприклад, був написаний переклад Лободовського), друкувати фонетичним правописом (ідею підтримували Сергій Єфремов, Борис Грінченко, Олександр Лотоцький), або знайти компромісний варіант, що вдовольнив би усіх і не виглядав революційним (такої думки дотримувалися зокрема Орест Левицький та Павло Житецький)²⁸. Будь-яке рішення, окрім суто філологічного, мало й виразний політичний підтекст, що змушувало обережного Парфенія до лавірування. Своє рішення він хотів підстрахувати думками авторитетних філологів.

У вересні, коли невирішеність цього питання фактично призупинила роботу над виданням, керуючий друкарнею повідомив єпископа, що, згідно з його вказівками, було підготовлено пробний примірник видання Євангелія у кишеньковому форматі, але в “ожидании окончательной выработки орфографии я приостановил высылку листов, чтобы избавить Вас от излишних трудов по корректуре»²⁹. Войт просив також встановити, хоча б приблизно, дату, на яку можна орієнтувати потенційних покупців видання.

Відповідь владики була не дуже обнадійливою для московської друкарні. Він повідомляв, що вирішив послати коректури до імператорської академії наук, “так как мне стало известно стороной, что академия желает это сделать. И хорошо, потому что до сих пор не было двух малорусских книг, которые бы напечатаны были бы одинаковыми орфографическими знаками. Об этом я доложу святейшему синоду. Орфография Евангелия должна стать образцом»³⁰. Поява де-факто третьої (після кам’янецької та київської комісії) установи, куди мали відсилатися коректури, неминуче затягувала справу, однак ще менше задоволення у керую-

чого мало викликати передбачуване Парфенієм рішення академії, яке могло звести нанівець попередню працю друкарні. Він писав: “Придётся некоторые буквы и надстрочные знаки вновь изменить. Когда получу первую корректуру из академии, тогда можно будет готовить Евангелие от Матфея». Владика пропонував відповідати зацікавленим, що видання першого Євангелія з’явиться в продаж у січні 1906 р., хоча сподівання на дотримання цього терміну ставали дедалі примарнішими.

Доволі несподівано в справу втрутився обер-прокурор св. синоду Костянтин Победоносцев. На початку жовтня керуючий друкарнею відправив термінову телеграму до Кам’янця-Подільського, прохаючи затримати відсилку коректури Євангелія до Петербурга³¹. У листі він пояснив це наступним чином: “Эта телеграмма была послана Вам вследствие только что полученного мною письма от господина обер-прокурора. Константин Петрович всё время очень интересуется ходом работ по печатанию малорусского Евангелия.

Я извещил Константина Петровича, что в январе месяце выйдет в свет Евангелие от Матфея, а вместе с тем сообщил ему о Вашем намерении послать первые два листа Евангелия в академию наук для установления орфографии. Сегодня Константин Петрович пишет мне, что это крайне опасно, и просит меня уведомить Вас оставить академию в стороне и решить что-нибудь скорее по Вашему усмотрению. Если привлечена будет к этому делу академия, то, по мнению Константина Петровича, она возьмёт всё в свои руки и станет сама печатать своё, никого не спрашивая. Между тем требуется печатать Евангелие скорее, а при нынешних обстоятельствах может кончиться, что обойдётся без синода»³².

Втручання Победоносцева було, на перший погляд, відлунням конфлікту в цій справі з президентом академії наук великим князем Костянтином Костянтиновичем. Обер-прокурор був рішучим противником видання українського Євангелія, яке він вважав шкідливим і непотрібним³³. Однак у цьому контексті видається дивним вияв зацікавлення у якнайшвидшій публікації останнього. Побоювання того, що академія самостійно видасть переклад, видаються надуманими. Адже скасування монополії св. синоду на подібні видання навіть не обговорювалася. Найвірогіднішим поясненням може бути зацікавленість Победоносцева у виході в світ Євангелія з якнайбільшою кількістю помилок та недоречностей. Це б підтвердило давню тезу обер-прокурора про принципову непридатність української мови для перекладів Св. Письма, а отже, поставило б під сумнів потребу у продовженні даної справи.

Єпископ, судячи з його листування за той період, найбільше побоювався саме такого розвитку подій. Не йдучи наперекір волі обер-прокурора (який, втім, перебував останні дні на своїй посаді), владика дипломатично наполіг на своєму. Він повідомив Войта, що телеграма “немного опоздала – я послал уже первые два листа (вторую корректуру). Но беды большой нет тут. Во-первых, это ни к чему не обязывает меня (ведь рукопись и всё прочее у меня остаётся). А 2-е – всё-таки санкция академии наук может быть и пригодится, когда будут слишком нападать на

неправильность будто бы орфографии.

Больше посылать не буду, для меня достаточно и двух страниц, чтобы установить правописание. Первый лист я послал киевским филологам-украинофилам, которые всю жизнь сидят над малорусской литературой. Один из них, Павел Игнатьевич Житецкий, подал для академии наук отзыв о переводах Евангелия на малорусский язык (появится в последней книжке академического органа). Все трое по сделанным указаниям относительно орфографии разногласны между собою. Отсюда видно, как ещё шатко стоит это дело, а ведь как нужно, чтобы наше издание во всех отношениях было образцовым. В академию пошлю, чтобы скорее выслали. Потом скоро пойдёт: к Рождеству будет готово от Матфея, к Пасхе – от Марка и Луки. С Евангелием от Иоанна будет много дела, оно переведено у Морачевского плохо»³⁴.

Після отримання відправлень від академії, 21 листопада 1905 р., Парфеній надіслав коректури перших 12 глав Євангелія від Матфея: «Так как поправок сделано много (частью – по указанию II отделения академии наук), то прошу ещё раз прислать корректурных листов экземпляров пять»³⁵.

В згаданому вище листі єпископ уперше написав про ускладнення іншого порядку (потім згадки зустрічаються неодноразово) – страйки поштових і залізничних службовців, які затримували пересилку кореспонденції між Кам'янцем, Києвом, Санкт-Петербургом та Москвою. Зокрема, владика писав, що «академия наук задержала корректуру месяца на полтора вследствие прекращения почтового сообщения, боясь за посылаемое, как бы оно не затерялось и не погибло»³⁶.

Проте навіть за умов нормальної роботи залізниці й поштових служб, листування між перекладацькими комісіями в трьох містах (Кам'янці, Києві та Петербурзі) неодноразово затягувало справу відсилки до друкарні остаточних коректур. Так, у листі від 8 лютого 1906 р. Парфеній писав: «Отношения с Киевом, где весьма заинтересованы переводом Евангелия на украинский язык и с Петербургом (с академией наук, здесь – Корш) опять затягивают дело[...] Что делать? Нужно семь раз отмерить, а один – отрезать.

Дальше дело пойдёт скорее. Важно начало. Но для успокоения жаждущих выхода в свет украинского перевода необходимо выпустить первоначально отдельными евангелистами»³⁷.

В той же період (жовтень 1905 – лютий 1906 рр) єпископ повернувся також до справи оформлення видання. Зауваження владики стосувалися заставки: «Давно хотелось мне сказать Вам, что заставка к Евангелию с малорусским переводом как будто не особенно красива. Находят это все, кто видел первый лист.

Сегодня был у меня директор здешнего художественного училища, молодой художник Разводовский. Он желает нарисовать заставку с изображением Св. евангелиста Матфея в стиле южнорусском. Мне кажется, будет хорошо так, конечно, если работа его будет отличаться достоинством»³⁸. Парфеній цілком слушно звертав увагу на подібні деталі: оскільки Євангеліє було задумане насамперед для читання «простого народу»,

важливо було оформити його відповідним чином (яскраво, з малюнками).

Ця пропозиція не сподобалася керуючому, оскільки передбачала виплату гонорару людині, не пов'язаній з МСД. Складаючи план відповіді на лист, він звертав увагу преосвященного на те, що у друкарні є великий вибір стандартних заставок на будь-який смак. Внесення до видання малюнку, особливо якщо він буде кольоровим, збільшить витрати і затримає друк видання³⁹.

В архіві МСД не збереглося подальше листування з цього питання, тому поки що неможливо встановити, хто був автором оформлення першого видання Євангелія від Матфея (ймовірно, Парфеній таки наполіг на своєму). У подальших виданнях використовувалися вже стандартні заставки із запропонованих управлінням друкарні.

Отже, затримка з публікацією українського перекладу Євангелія була викликана об'єктивними причинами (неврегульованість питань орфографії, потреба в суттєвих змінах тексту Морачевського, неможливість чітко синхронізувати роботу трьох частин перекладацької комісії (де факто – трьох комісій) тощо). Технічні ускладнення (вибір оформлення, шрифтів, формату) не могли суттєво уповільнити друк. Наслідком затримок стало поступове зниження зацікавленості до цього проекту з боку керівництва МСД, яке розраховувало на значні прибутки. Публікація окремих євангелістів та ще й без сталої періодичності зменшувала попит на видання. Проте, як видається, вибравши якість коштом швидкості, єпископ Парфеній зробив вірний вибір.

Участь працівників друкарні в редагуванні перекладу

В остаточному звіті св. синоду щодо видання українського перекладу Євангелія серед тих, хто найбільше прислужився цій справі, архієпископ Парфеній відзначив правильника московської друкарні Олександра Соловйова⁴⁰. Як свідчать численні помітки на супровідних листах до коректур, що висилалися з Кам'янця-Подільського (самі коректурні листи, на жаль, не збереглися), Соловйов ретельно ставився до виконання своїх обов'язків. Інколи він навіть помічав не лише друкарські огріхи, а також помилки в перекладі⁴¹.

Важливим моментом було також те, що вищезгаданий правильник мав великий досвід у роботі над виданнями Євангелія російською мовою. Ще в 1899 р. він разом з керуючим друкарнею впорядкував предметний покажчик до Четвероевангелія⁴². Це була одна з тих книг, якою користувалася перекладацька комісія у Кам'янці.

Неодноразово остання зверталася до Соловйова і за безпосередніми роз'ясненнями. Так, серед документів МСД зберігся звіт керуючого відрядження його та правильника до Кам'янця-Подільського. В ньому зафіксовано участь представників московської друкарні у засіданні комісії (26 листопада 1906 р.): «В тот же день в покоях преосвященного Парфения в 7 часов вечера состоялось заседание местной комиссии по изданию Евангелия на малорусском языке. В этой комиссии, как оказалось,

состоят следующие лица: протоиереи Е. Сецинский и К. Стыранкевич, инспектор классов Подольского женского училища М. Савкевич и преподаватель духовного училища Н. Бычковский. Занятия комиссии происходят под непосредственным руководством преосвященного Парфения и состоят в сличении существующих украинских переводов Евангелия печатных и рукописных, а также переводах на других языках и в выработке окончательного текста издаваемого перевода. В моём присутствии был таким путём выработан текст 9 главы Евангелия от Луки, причём в редактировании текста и стилистических рассуждениях принимал деятельное участие и справщик типографии, следивший за трудами комиссии по греческому и латинскому текстам. Пользуясь присутствием справщика, преосвященный председатель комиссии и члены её окончательно выяснили все возникавшие недоразумения по печатанию и корректуре издаваемого украинского перевода Евангелия"⁴³.

Соловйов на першому етапі роботи над виданням суттєво підстрахував перекладацьку комісію, оскільки тривалий час єпископ Парфеній не міг знайти у Москві людину, яка взяла б на себе працю перегляду остаточних наборних аркушів (після внесення друкарнею всіх виправлень)⁴⁴.

Таким чином, зосередження видання українського перекладу Євангелія в синодальній друкарні, що засмучувало прихильників якнайшвидшої публікації, у певному сенсі було вкрай доцільним. Професійна пильність правильників МСД (особливо О.Соловйова) дозволила уникнути багатьох серйозних помилок і недоречностей.

Видання Великоднього Євангелія

Однією зі знакових подій в історії видання українського перекладу Св. Письма є вихід у світ так званого Великоднього Євангелія, тобто перших 17 віршів першої глави Євангелія від Іоанна⁴⁵. За багатовіковою традицією в перший день Великодня цей уривок читається у церквах різними мовами. Таким чином, поява перекладу створювала прецедент використання української мови в церковній службі, фіксувала рівноправність її з іншими “давніми” й “новими” мовами.

Рішення про публікацію було прийняте кам'янецькою комісією наприкінці 1906 р. Про це було повідомлено керуючого московською друкарнею, який перебував у той час у відрядженні в Кам'янці-Подільському. Однак ані преосвященний Парфеній, ані Сергій Войт не підозрювали, що реалізувати цей задум буде не так просто.

У листі від 5 грудня 1906 р. (в діловодстві друкарні копія не збереглася), наскільки можна судити з відповіді на нього господарського управління св. синоду, керуючий МСД відзвітував про своє розпорядження приступити до друку Великоднього Євангелія. Очевидно, що він не вбачав жодних формальних перепон для такого кроку. Але директор господарського управління повідомив керуючого, що, відповідно до рішення св. синоду від 10 травня 1905 р., друкарні доручено друкувати переклад з паралельним церковнослов'янським текстом, а, отже, друк од-

ного лише українського перекладу слід призупинити “впредь до разрешения этого вопроса св. синодом»⁴⁶. Після отримання цього листа Керуючий подав додаткові роз’яснення з проханням про формальний дозвіл на друк: “27-го минувшего ноября в г. Каменец-Подольске, в покоях преосвященного Парфения в моём присутствии состоялось заседание местной комиссии по изданию Евангелия на малорусском языке. В этом заседании между прочим было постановлено издать на этом языке и Пасхальное Евангелие. Это издание тем более необходимо, что Пасхальное Евангелие давно уже печатается на многих языках, в числе которых есть болгарский, чешский, сербский и польский тексты. К этому именно изданию и предполагается присоединить текст малороссийский. Формат издания представляется сделать удобным для того, чтобы одинаковые листы любого текста вкладывать в напестольное Евангелие.

В виду такого постановления и также разделяя взгляды комиссии относительно необходимости упомянутого издания, честь имею покорнейше испрашивать разрешения приступить к печатанию Пасхального Евангелия на малорусском языке, который я ожидаю от преосвященного Парфения в текущем декабре месяце»⁴⁷

Відповідь св. синоду затримувалася. Тим часом друкарнею було отримано (14-го лютого 1907 р.) остаточний текст Великоднього Євангелія⁴⁸. З огляду на це Войт знову порушив питання про дозвіл на видання: “Ввиду того, что до Пасхи остаётся немного времени, я позволяю себе беспокоить Вас покорнейшею просьбою не отказать мне в сообщении, можно ли надеяться на благоприятное разрешение возбуждённого комиссиею по изданию малорусского Евангелия вопроса”⁴⁹.

Св. синод розглянув питання на засіданнях 21 лютого-8 березня 1907 р. Господарське управління підтримало пропозицію перекладацької комісії та МСД, включивши до мотиваційної частини подання всі аргументи, наведені в попередніх клопотаннях Сергія Войта – наявність подібних видань іншими слов’янськими мовами, підготовку друкарні до виконання замовлення Британського й іноземного біблійного товариств (Четвероевангелія однією лише українською мовою), запити від покупців у синодальних книжкових крамницях на таке видання тощо. Підстав для того, щоб відмовити, в св. синоду не було, і рішення було ухвалено без дискусій⁵⁰.

Повідомлення про це в Москві отримали 24 березня. Войт одразу направив листа преосвященному: “Сегодня мною получено разрешение св. синода на напечатание Пасхального Евангелия на малорусском языке. Я распорядился приступить к немедленному печатанию этого издания. Предполагая в начале пятой недели поста выслать его в Каменец, покорнейше прошу сообщить мне телеграммой, какое количество требуется для Вас»⁵¹.

Затягування справи з формальним дозволом на друкування призвели до того, що текст було вичитано поспіхом, залишилися друкарські помилки. Парфеній, відсилаючи це видання єпископові Арсенію (Стадницькому), відзначив, що коректури з Москви йому не надсилали взагалі: “Посылаю Пасхальное Евангелие, в украинском перекладе. Есть

корректурные ошибки. Спешили и корректуры мне не прислали»⁵².

Однак на цьому справа не закінчилася. Як виявилось, більш серйозним прорахунком, аніж невичитані коректури, був непродуманий вибір оформлення та формату видання.

15 грудня 1911 р. керуючим МСД Орловим було підготовлене подання до св. синоду з приводу дозволу на додаткове видання Великоднього Євангелія грецькою, латинською, церковнослов'янською, російською, сербською, чеською й польською мовами. Вперше це видання було здійснене у 1888 р., а потім повторене в 1890. На 1911 р. попередні наклади вже були вичерпані. Пропонувалося додрукувати по 1 тис. примірників кожною мовою (продавалися вони разом, у папці з окремим титулом). У зв'язку з цим постало питання і про українське Великодне Євангеліє: «В Московской синодальной типографии напечатано Пасхальное Евангелие на малороссийском языке на открытом листе в количестве 8100 экземпляров и продаётся по 5 копеек за экземпляр отдельно от Пасхального Евангелия на прочих вышепоименованных языках, отличаясь от того Евангелия и своим внешним видом.

Вследствие чего имею честь покорнейше просить хозяйственное управление указать мне:

1. Следует ли при выпуске нового издания Пасхального Евангелия на разных языках присоединить к составу сего Евангелия и текст на малорусском языке, с соответствующим повышением цены Пасхальному Евангелию в полном его составе, а также с соответствующим дополнением и титульного листа сего Евангелия или же малорусский текст сего Евангелия продавать желающим отдельно, как было до сих пор.

2. В случае указания присоединить малороссийский текст Пасхального Евангелия к составу такового Евангелия на прочих языках и вместе с тем прекратить отдельную продажу малорусского текста, возможно ли произвести сие присоединение малорусского текста в том виде, в каком это Евангелие имеется в настоящее время в количестве 1594 экземпляров, или при совместной продаже малорусского текста с Пасхальным Евангелием на прочих языках листы Пасхального Евангелия на малорусском языке должны по внешности точно соответствовать прочим листам, входящим в состав Пасхального Евангелия на разных языках, и для этого их требуется напечатать вновь.

3. В последнем случае не будет ли признано нужным назначить имеющиеся ныне в наличии листы Пасхального Евангелия на малорусском языке, печатанные в 1907 году, помимо совместной продажи с Евангелием на прочих языках допродать прежним порядком, то есть отдельно от Пасхального Евангелия в полном его составе, если будут поступать соответствующие сему требования со стороны покупателей»⁵³

Св. синод на засіданні 13-14 березня 1911 р. розглянув вищезгадані пропозиції. Вирішено було «имеющееся Пасхальное Евангелие на малорусском языке издания 1907 годов отдельных листках, какового остаётся нераспроданными 1594 листа, продавать желающим отдельно, как было прежде»⁵⁴.

Справа Великоднього Євангелія унаочнює справжнє, хоча й не

деклароване відкрито, ставлення більшої частини членів св. синоду до видання українського перекладу Св. Письма. Змушені під тиском незалежних від вищого церковного керівництва обставин дозволити публікацію, вони тим не менш висловилися однозначно проти залучення аркуша з українським перекладом “Споконвіку було слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог” (Євангеліє від Іоанна. Гл.1, вірш 1) до перекладів даного уривка іншими мовами. Це означало небажання, навіть на символічному рівні, визнати право на вживання української мови в богослужінні⁵⁵.

Замовлення Британського та Іноземного біблійного товариства

Важливу роль у здійсненні видання чотирьох Євангелій українською мовою відіграло Британське й іноземне біблійне товариство. Воно було засноване 1804 р. з метою розповсюдження Святого Письма та окремих його частин народними мовами. Біблійному товариству належали (з 1885 р.) усі права на переклад Євангелія, зроблений Пантелеймоном Кулішем й Іваном Пулюєм. Однак його друк і розповсюдження в Російській імперії попри численні клопотання Пулюя та Ганни Барвінок (вдови Куліша) було заборонено⁵⁶.

Зацікавленість перекладом, що його готувала до друку комісія на чолі з єпископом Парфенієм, представник БІБТ виявив ще у вересні 1905 р., товариство, однак, сподівалося на придбання одразу чотирьох Євангелій, що тоді було неможливо. Окрім того, для товариства було б зручнішим, якби видання здійснювалося в Санкт-Петербурзі. З цієї причини воно зверталося спочатку до СПбСД, сподіваючись, що їй також буде дозволено друкування перекладу.

Активні контакти з МСД розпочалися лише у 1907 р., коли до друку готувалося четверте Євангеліє – Євангеліє від Іоанна.

Відповідаючи на повідомлення управління друкарні про стан справ з виданням українських Євангелій, представник БІБТ пастор Кін відзначив: “По моему скромному мнению было бы лучше предложить публике Четвероевангелие в одной книге, чем каждое Евангелие особо в отдельных книгах. И можно весьма сожалеть, что работа приготовления этого перевода к печати продвигалась так медленно. Так как и теперь ещё кажется невозможным указать точное время, когда все четыре Евангелия будут готовы, то Библейское общество сознаёт, что ему вероятно придётся решиться распространять отдельные Евангелия по мере того, как они будут изготовлены. Настоящий вопрос состоит в том, снабдит ли Британское общество отдельными Евангелиями (Матфея и Марка) на малорусском наречии в листах.

Будьте так любезны прислать мне как образец одну страницу, чтобы видеть величину, шрифт и качество бумаги. Одновременно сообщите мне, пожалуйста, какая цена отдельного Евангелия, считая, что мы возьмём по 5000 экземпляров каждого Евангелия.

Получив эти сведения, я буду в состоянии представить весь вопрос совету Библейского общества и я уверен, что они отзовутся немедленно»⁵⁷.

У відповіді управління зазначило, що “вполне разделяет Ваше мнение, выраженное в письме от 5 сего апреля, что лучше было бы предложить публике Четвероевангелие в одной книге. Тем не менее, согласно Вашему желанию, сделано распоряжение о наборе образца Евангелий от Матфея и Марка на одном малороссийском языке, и образец этот будет по изготовлению выслан Вам с расценкою»⁵⁸. Однак, як випливало з листа пастора Кіна від 28 квітня, примірник видання “на одном малорусском наречии” йому не надіслали, обмежившись виданням з паралельним церковнослов'янським текстом⁵⁹.

Затримка була викликана певними сумнівами, які мало керівництво друкарні з приводу цього замовлення. У поданні до ГУ св. синоду керуючий МСД писав: “Определением св. синода от 21 февраля – 8 марта 1907 года, за №1123 разрешено Московской синодальной типографии приступить к печатанию Четвероевангелия на малорусском наречии. Это определение состоялось вследствие выраженного Британским библейским обществом желания иметь удешевлённое издание малорусского Евангелия. Во время получения указа с изложенным выше определением св. синода Московская синодальная типография только что окончила напечатание славяно-малорусского Евангелия от Матфея в уменьшенном формате, именно в 32 долю листа, и я предложил Британскому обществу приобрести это издание. В ответ на моё предложение общество сообщило, что оно предпочитает иметь один малорусский текст. Между тем преосвященный Парфений, извещённый мною о состоявшемся определении св. синода, высказал мнение, что с изданием одного малорусского евангельского текста следовало бы повременить. Со своей стороны, и я полагаю, что к этому изданию действительно удобнее приступить, когда будет совершенно закончено печатание всего Четвероевангелия на славяно-малороссийском языке. Появление теперь же на книжном рынке одного малорусского Евангелия несомненно невыгодно отзовется на распространении Евангелия на славяно-малороссийском языке, и это последнее может остаться нераспроданным. В особенности оно повредит сбыту предложенных ещё к печати Евангелий от Луки и от Иоанна. Зная, что одновременно почти печатается один малорусский текст, покупатели могут совсем не брать издание славяно-малорусское.

Ввиду сего честь имею покорнейше просить хозяйственное управление не отказать мне в разъяснении, как поступить – начинать ли печатание малорусского Евангелия или сообщить Британскому обществу, что это издание может быть выпущено в свет только по окончании печатания славяно-малорусского Четвероевангелия и когда признает его благовременным особая комиссия по печатанию малорусского Евангелия»⁶⁰.

Відповідь із св. синоду затримувалася. Тим часом представник БІБТ 15 червня 1907 р. нагадав, що він ще не отримав відповіді на свого листа від 5-го квітня. «Мне было бы приятно приступить к этому делу без всяких замедлений, и поэтому я надеюсь получить от Вас нужные сведения в скором времени»⁶¹.

Тривалу мовчанку друкарня пояснила необхідністю консультацій з перекладацькою комісією, що знаходилася в Кам'янці-Подільському⁶². 19 червня біблійному товариству все ж було повідомлено приблизну вартість замовлення: "При заказе 5 тысяч экземпляров Евангелия может быть отпущено в листах от Матфея за 210 рублей, от Марка – 175 рублей. При заказе 8 тысяч экземпляров – от Матфея 280 рублей и от Марка за 224 рубля". Проте побоювання щодо можливого порушення попиту на попередні видання Євангелій у керуючого залишалися, і він просив БІБТ дотримуватися певної цінової політики: "Если общество найдёт нужным продавать книгу в брошюрованном виде, то есть в оболочке, то желательно, чтобы в этом виде Евангелие продавалось не дешевле 7 копеек от Матфея и 6 копеек от Марка. Назначение цены книги в переплёте вполне зависит от усмотрения общества"⁶³.

Після отримання замовлення Войт зробив ще один крок, який мав забезпечити друкарні більші прибутки від публікації: «В интересах и для выгоды типографии я распорядился печатать не по 8 тысяч каждого евангелиста, а по 12 тысяч экземпляров, чтобы лишнее сверх заказа количество оставит для типографии, куда, по всей вероятности, будут поступать запросы со стороны частных покупателей, и весьма возможно, что в скором времени повторит заказ само библейское общество, которому тогда Евангелие может быть отпущено в готовом виде.

Выгода для типографии заключается в том, что при одновременном печатании с заказом общества того количества, которое останется в типографии для продажи, это количество обойдётся вдвое дешевле, так как набор готовый и оплачивать его особо не придётся. Таким образом, книгу можно будет продавать в брошюровке с хорошею пользою по тем ценам, кои указаны обществу»⁶⁴.

Замовлення було виконано на початку 1908 р. Наступне замовлення пастор Кін зробив у серпні 1909р.: "Настоящим имею честь заказать следующие книги Священного Писания на малорусском языке 8000 экземпляров Св. Евангелия от Матфея, 8000 экземпляров Св. Евангелия от Марка, 10000 экземпляров Св. Евангелия от Луки, 10000 экземпляров Св. Евангелия от Иоанна. Все в листах, формат одинаковый с Евангелиями, ранее отпущенными нам"⁶⁵.

Однак на той момент МСД не отримала перевіреного перекладу Євангелія від Іоанна й не могла виконати замовлення в повному обсязі. Новий керуючий нею Орлов неодноразово писав з цього приводу єпископу Парфенію. Зокрема в жовтні 1909 р. він повідомив владику, що "Британское и иностранное библейское общество делает Московской синодальной типографии значительные заказы на Евангелие на малорусском языке. Так, в прошлом году обществом было взято по 8 тысяч экземпляров Евангелий от Матфея и Марка. В настоящее время имеется заказ на Евангелия всех 4-х евангелистов – от 8 до 10 тысяч каждого. В недалёком будущем предполагается новый заказ на всё Четвероевангелие. Но так как типография может удовлетворить требования только на Евангелия трёх евангелистов – Матфея, Марка и Луки, то представитель

британского общества желает знать, когда можно ожидать выхода Евангелия от Иоанна, и если на это потребуется слишком долгое время, общество принуждено будет отказаться от заказа»⁶⁶

Листування між управлінням друкарнею, редактором перекладу і біблійним товариством затягнулося майже на рік. У серпні 1910 р. В. Кін нагадав про своє замовлення: “14 августа прошлого года я имел честь послать в управление Московской синодальной типографии заказ на Евангелие на малорусском языке. До сих пор я ещё не получил никакого ответа на моё письмо. Я счёл бы себя весьма обязанным, если бы управление типографии соблаговолило уведомить меня: принимает ли оно этот заказ, а также в какое приблизительно время возможно было бы ожидать исполнения его”⁶⁷.

Після отримання цього нагадування в МСД відбулася нарада, після якої керуючий нею занотував: “Следует иметь в виду, что от подобного старого заказа британского общества, то есть от того количества экземпляров подобного издания, которое было припущено сверх заказа и для потребностей типографии, сохранилось по сие время в запасах типографии:

Евангелия от Матфея на малорусском языке в 32 доли листа – 1800 экземпляров в листах, 1665 экземпляров в бумагах

Евангелия от Марка на малорусском языке в 32 доли листа – 1800 экземпляров в листах, 1665 экземпляров в бумагах.

Ввиду записанных здесь сведений предлагаю:

1. Отпечатать Евангелие от Марка в количестве 7000 экземпляров, а 8-ю тысячу взять для общества из старого заказа типографии (8-ю тысячу в листах).

2. Отпечатать дальнейшие листы Евангелия от Матфея точно в количестве 7000 экземпляров, а 8-ю тысячу всех листов взять для общества из старого заказа типографии (8-ю тысячу в листах).

3. Донести мне рапортом, по чьему распоряжению или по каким соображениям первый полулист Евангелия от Матфея отпечатали в количестве 10 058 экземпляров, вместо 8 000”⁶⁸.

Після з’ясування всіх обставин справи керуючий розпорядився підготувати листи пастору Кіну та єпископові Парфенію.

Перед Кіном друкарня мала вибачитися за затримку й підтвердити замовлення: «Заказ типографией принимается, кроме исполнения Евангелия от Иоанна, оригинал для которого ещё не готов (прислано 16 глав, а всех глав 21) и неизвестно когда он будет весь изготовлен[...]

Евангелия от Марка и Матфея печатаются и могут быть доставлены заказчику полностью не ранее 3-х недель со дня настоящего письма, по одной тысяче в листах то и другое. Евангелия могут быть доставлены тотчас же, если Кин пожелает.

Евангелие от Луки напечатано полностью и может быть доставлено заказчику сейчас же”⁶⁹.

Владиці Парфенію ввічливо нагадали, що він ще 28 жовтня 1909 р. повідомив, “что перевод Евангелия от Иоанна почти готов и вся рукопись будет доставлена не позднее февраля 1910 года», та наполегливо

просили повідомити про остаточний термін, коли друкарня отримає 5 останніх глав цього Євангелія⁷⁰

Пастор Кін відповів, що приймає умови друкарні й готовий негайно забрати по 1 тисячі примірників 3-х Євангелій. Щодо Євангелія від Іоанна, то в листі було зазначено: “Когда будет возможность приступит к печатанию Евангелия от Иоанна, я буду рад возобновить заказ 10 000 экземпляров»⁷¹.

Єпископ Парфеній 3 вересня 1910 року повідомив, що “хотя я и обещал доставить рукопись перевода Евангелия от Иоанна на малорусский язык, но исполнить не мог, задержка произошла по вине моих сотрудников – киевских, подольских и петербургских (при академии наук).

Мною уже сделано распоряжение о немедленной доставке рукописи оставшихся глав. Полагаю, что рукопись поступит в типографию до 1-го октября сего года, а просмотр корректур можно будет окончить до праздника Рождества Христова»⁷².

Проте роботу над перекладом останніх глав Євангелія від Іоанна затримувало декілька обставин: по-перше, як про це писав єпископ Парфеній ще 1905 р., цей євангеліст був найгірше перекладений у Морачевського, а отже комісії доводилося фактично не редагувати, а пропонувати новий текст. По-друге, сам преосвящений редактор з лютого 1908 р. перебував на тульській кафедрі, а отже, листування між різними частинами перекладацької комісії ще більше затримувалося. І, по-третє, на той період припадало також загострення хвороби Павла Житецького (помер 5 березня 1911 р.), що практично заагальмувало перегляд тексту в Києві⁷³.

Лише у травні 1911 р. управління МСД остаточно підтвердило готовність до друку на замовлення БІБТ Євангелія від Іоанна. “В настоящее время оригинал Евангелия от Иоанна на малорусском языке готов, и, в случае подтверждения с Вашей стороны заказа, к исполнению его можно будет приступит теперь же по образцу отпущенных обществу Евангелий на малорусском языке первых 3-х евангелистов (32 доля листа)”⁷⁴.

Таким чином, замовлення Британського біблійного товариства, по-перше, сприяли збільшенню накладів українських Євангелій, по-друге – саме завдяки його клопотанням та комерційно привабливим пропозиціям було прискорено рішення про видання Четвероєвангелія без паралельного церковнослов'янського тексту. Вимоги БІБТ дотримуватися обумовлених термінів стимулювали також роботу Перекладацької комісії, яка після 1908 р. фактично призупинилася.

Видання Євангелія мовою цифр

Документи з архіву Московської синодальної друкарні дають можливість остаточно з'ясувати декілька принципових питань щодо тиражів Євангелія й особливостей попиту на видання.

Українські кола уважно фіксували ці моменти ще в період роботи

перекладацької комісії. Так, на прохання Ореста Левицького, єпископ Парфеній двічі робив запити до друкарні щодо кількості опублікованих примірників⁷⁵. У 1910 р. ці дані було опубліковано в “Новій раді” (№19).

Пізніше на ці дані неодноразово посилалися українські діячі. Наприклад, 1921 р. Іван Огієнко у листі до Британського біблійного товариства писав: “Ось частина цифр, які покажуть, як розкуповувалися у нас Євангельські книги. Євангеліє від Матфея в перекладі комісії єпископа Парфенія вийшло спочатку 1906 року в числі 5000 екземплярів і було розкуплено в два дні; в червні того ж року вийшло знову 10 000 – і негайно було розкуплено; в жовтні вийшло вже 20 000 і розкуплено було негайно; в 1907 році в лютому вийшло 20 000 примірників, в квітні – 10 000, в листопаді – 12 тисяч примірників і т. д.

Книги розкупалися протягом декількох день по їх виході. На жаль, тільки московський синод, що випускав Євангеліє українською мовою, з політичних мотивів випускав його не мільйонами, а тільки невеличким числом, яке, звичайно, не могло задовольнити навіть нашої інтелігенції”⁷⁶.

Найрозповсюдженішими були переконання, що а) попит перевищував пропозицію та б) вища церковна влада свідомо зменшувала тиражі і ставила перепони (чи принаймні не сприяла) виданню. Василь Біднов зокрема відзначив з цього приводу, що “синодальна друкарня в Москві не один раз перевидавала українське Євангеліє (як зі слов’янським текстом, так і без нього), міняючи самий формат Євангелія. Всі видання швидко розходилися, почувалася потреба в нових і нових виданнях. На жаль, велика світова війна припинила видання Євангелія на українській мові, тим паче, що сама духовна влада ставилася до цієї справи досить байдуже”⁷⁷.

Документація МСД дозволяє верифікувати ці твердження. У 1916 р. керуючим друкарні було підготовлено детальний звіт про друк українських Євангелій. Суто технічні стиль та призначення нижченаведеного звіту роблять його джерелом, в якому найбільш об’єктивно відображено дійсний стан справ з продажем українських Євангелій. Справжня його динаміка дещо відрізнялася від тієї, яку описували українські діячі. У звіті зазначалося:

“Отпечатанный в июне 1906 года в количестве 5000 экземпляров Св. Евангелист Матфей, в 16 долю листа потребовал повторения издания, и в октябре месяце было отпечатано 10 000 экземпляров, а в декабре того же года ещё 20 000 экземпляров.

Значительный спрос на Евангелиста Матфея побудил типографию озаботиться заготовлением этой книги, и в марте месяце 1907 года было отпечатано 20 000 экземпляров. Это последнее издание, как видно из прилагаемой справки, находится в типографских запасах по настоящее время.

Вслед за Св. Евангелистом Матфеем в том же формате в апреле 1907 года был отпечатан в количестве 20 000 экземпляров Св. Евангелист Марк. С выпуском этой книги спрос на славяно-малорусское Евангелие в 16 долю листа значительно понизился, а потому следующие Евангелия

печатались в меньшем количестве, а именно Св. Евангелист Лука – 10 000 экземпляров и Св. Евангелист Иоанн – 5000 экземпляров.

Несмотря на сокращённое количество печатавшихся последних 3-х выпусков Св. Евангелистов, благодаря незначительному на них спросу, они остаются в запасах типографии в достаточном количестве, а именно: Св. Евангелист Марк – 12 168 экземпляров, Лука – 6225 экземпляров и Иоанн – 1627 экземпляров.

Таким образом, более значительным успехом пользовалось только Св. Евангелие от Матфея, которого из 55 000 экземпляров продано за всё время 31 542 экземпляра, остальные евангелисты были проданы в следующем количестве: Марк – 6732 экземпляра, Лука – 2675 экземпляров и Иоанн – 3073 экземпляра.

Такому же колебанию подвергалось и издание славяно-малорусского Евангелия в 32 доли листа. Из отпечатанных по 10 000 экземпляров евангелистов Матфея и Марка только первого продано 7070 экземпляров, последнего, то есть Евангелиста Марка, с 1907 г. по настоящее время продано всего только 329 экземпляров. Что касается Св. Евангелиста Луки, отпечатанного в количестве 5000 экземпляров, то последний ещё не поступал в продажу.

Наиболее равномерным по распространению из отдельных евангелистов было издание Евангелия на одном малорусском языке в 32 доли листа гражданской печати. Из отпечатанных тремя изданиями евангелистов Матфея и Марка по 28 200 экземпляров каждого до настоящего времени продано: первого – 26 344 экземпляра и второго – 26 357 экземпляров. Евангелистов Луки и Иоанна было по два издания, и из 21 200 экземпляров Евангелия от Луки – продано 20 559 экземпляров, Евангелиста Иоанна продано 20 318 экземпляров из напечатанного количества 21 800 экземпляров.

Обстоятельством к широкому распространению отдельных евангелистов на малорусском языке в 32 доли листа послужил спрос со стороны Британского и иностранного библейского общества, которое приобрело 92 000 экземпляров общего количества, поступившего в продажу.

Ввиду того, что эти отдельные выпуски св. евангелистов печатались только по заказу названного общества, для продажи же добавлялось к изданиям очень ограниченное количество, то и наличность последних в запасах выражается следующими цифрами: евангелиста Матфея – 1606 экземпляров, евангелиста Марка – 1643 экземпляра, Луки – 1141 экземпляр и Иоанна 1481 экземпляр»⁷⁸.

Таким чином, дійсно великий попит мало лише перше з Євангелій – від Матфея. Викликаний ефектом новизни – це була перша книга Св. Письма українською мовою, яку легально можна було придбати у Російській імперії – він тривав, однак, недовго. Навіть менші накладі Євангелій від Марка та Луки не розкуповувалися. Важко достовірно встановити, чому всі ті, хто купив Євангеліє від Матфея, не купував подальших випусків. На це могло вплинути декілька обставин: затримка з виходом наступних Євангелій, очікування публікації видання без пара-

лельного церковнослов'янського тексту, відсутність реклами тощо.

На конкурентоспроможність українських Євангелій впливала і ціна – вони були дорожчі за відповідні російські⁷⁹. Однак найдорожчим було якраз перше видання Євангелія від Матфея – 25 копійок⁸⁰, тоді як інші Євангелія лише трохи відрізнялися ціною від російськомовних. Це було викликано дещо більшою собівартістю видання. Наприклад, згідно з розрахунками друкарні, оптова ціна на Євангеліє від Іоанна мала становити 3 S копійки за примірник⁸¹, а інших євангелістів – 3 копійки⁸². Відповідно навіть здешевлений варіант видання коштував у роздріб не менше 8-10 копійок.

Можна припустити, що частина покупців українське Євангеліє купували зовсім не для домашнього читання, а як своєрідну диковинку, сувенір. Остаточне з'ясування цього питання потребує подальших архівних студій, зокрема пошуку відповідних звітів Британського біблійного товариства, яке розповсюдило більшу частину тиражів.

Більш зрозумілою є ситуація, яка склалася навколо продажу Великоднього Євангелія – видання, яке мало чітко визначене призначення.

29 листопада 1911 р. виконуючим обов'язки керуючого книгосховищем було підготовлено довідку про кількість Великодніх Євангелій, які ще залишалися нерозпроданими. Згідно з нею, з накладу в 8100 примірників видання 1907 р. на кінець 1911 р. залишилося 1594 екземпляри (на складі – 1534, у роздрібній крамниці – 57, оптовій – 3). В довідці представлено й динаміку продажу: 1909 р. було продано 20 примірників, у 1910, як і за 11 місяців 1911 р. – 10. Інші 6466 екземплярів куплені протягом 1907-1908 рр.⁸³

Пояснення такому різкому зниженню попиту в даному разі можуть бути такі:

По-перше, переважну більшість примірників було закуплено для Подільської єпархії, архіпастирем якої до лютого 1908 р. був єпископ Парфеній. У подальшому жоден інший архієрей з українських єпархій не ініціював купівлю Великодніх Євангелій.

По-друге, на зниження попиту вплинула також відмова св. синоду долучити український текст до збірки Великодніх Євангелій іншими мовами.

По-третє, на відміну від власне Євангелій, коло зацікавлених у купуванні аркуша з першими 17 віршами Євангелія від Іоанна звужувалося майже виключно до священнослужителів. Однак, оскільки читання українського Євангелія за великодньою службою не віталося (хоча прямо й не заборонялося), купували його лише окремі священики.

Архів МСД не дає можливості однозначно дати відповідь на питання про те, чи було здійснене плановане 1916 р. додаткове видання українського Четвероевангелія. П'ять тисяч примірників Євангелія від Іоанна планувалося надрукувати вже в січні 1916р., однак видання затримувалося. За іронією долі однією з причин зволікання було те, що друкарські машинки, серед іншого, були зайняті друкуванням бланків для тультського архієрея (архієпископа Парфенія)⁸⁴.

Іншою перепоною була вища собівартість видання. Ціни 1916 р. сут-

тево відрізнялися від цін періоду 1906-1911 рр. Зважаючи на наявність у продажу Євангелій попередніх видань (за старими цінами), керуючий МСД клопотався про те, щоб після появи нового було встановлено однакові ціни на всі Євангелія: “[...] В целях уравниения цен всех вышедших до сего времени из печати славяно-русских Евангелий в 32 доли листа, сообразно с объёмом их, имею честь испрашивать разрешения хозяйственного управления повысить цену Евангелию от Матфея в листах до 18 копеек и в оболочке до 20 копеек за экземпляр, а от Марка – в листах до 13 копеек и в оболочке до 15 копеек за экземпляр»⁸⁵.

Останній документ у цій справі – відповідь господарського управління св. синоду (12 серпня 1916 р.). Дозвіл на підвищення ціни було дано. Однак швидше за все нове видання (принаймні – три з чотирьох Євангелій) до початку 1917 р. так і не було надруковане⁸⁶.

***

Таким чином, вищенаведений розгорнутий огляд документів з архіву МСД дозволяє з високою долею вірогідності реконструювати загальну картину, яка складалася навколо видання українського Євангелія. Документи підтверджують, що св. синод не виявляв зацікавленості у друкуванні цього видання, хоча й не чинив безпосередніх перешкод йому. Керівництво друкарні, яке мало дещо завищені сподівання щодо комерційної привабливості видання, також поступово втрачало зацікавленість у ньому. На цьому тлі дуже важливу роль відіграли замовлення Британського та іноземного біблійного товариства, що стали своєрідним стимулом для друкарні й для перекладацької комісії.

Окремо слід відзначити, що звіти Московської синодальної друкарні спростовують уявлення про надвисокий попит на український переклад Св. Письма. Принаймні вони не змогли скласти скільки-небудь серйозної конкуренції подібним виданням російською і церковнослов'янською мовами. Проте всебічне з'ясування причин цього явища потребує окремого дослідження.

---

¹ Публікацію підготовлено в рамках проекту "Видання українського перекладу Євангелія і український рух в Російській імперії наприкінці XIX - поч. XX-го ст.", підтриманого Канадським інститутом українських студій Альбертського університету.

² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. - Т.3. - Варшава, 1934. - С.221.

³ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. -Т.Ш. -К., 1998. -С.292-299.

⁴ Наприклад, у біографіях Ореста Левицького про це не згадано жодним словом. Див.: *Орест Левицький* (1848-1922). Бібліографічний покажчик. /Автор-укладач Мокляк В. - Полтава, 1993; *Сарбей В., Москович Л.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848 - 1922). Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. - К., 1998.

⁵ У даній публікації під перекладацькою комісією ми розуміємо всіх тих осіб, котрі брали участь у редагуванні перекладу. В дійсності єдиної комісії не існувало, оскільки переклад переглядався трьома різними групами редакторів - у Кам'янці-Подільському (на чолі з єпископом Парфенієм), у Києві (Павло Житецький, Орест Левицький) та Санкт-Петербурзі (комісія при відділенні російської мови та словесності Імператорської академії наук очолювана

Олександром Шахматовим та Федором Коршем). Координація діяльності цих перекладацьких комісій здійснювалася єпископом Парфенієм (за яким було право остаточного рішення щодо тих чи інших змін, внесених під час трьох редагувань) та фактичним керівником кам'янецьких правильників протоієреєм Юхимом Сіцінським. Проте формально всі залучені до справи редагування перекладу Морачевського склали одну комісію, дозвіл на роботу якої було санкціоновано св. синодом у червні 1905.

⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів (К-ПМДА). - Ф.Р-3333, оп.1, спр.18, арк.51. Лист Олександра Лотоцького до Юхима Сіцінського (28 вересня 1906 року).

⁷ О Святом Писанні на українском и русском языках // Киевская старина. 1905. №.6. С.167; Випадки самовільного видання книг Святого Письма приватними видавцями сурово каралися (штрафами і конфіскацією накладів). Див., наприклад, "Дело о самовольном напечатании без разрешения Синода Нового Завета с Псалтырью в русском переводе"(1908). // Російський державний історичний архів (РДІА). - Ф. 800, оп.1, спр.508.

⁸ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). - Ф.550, оп.1, спр.342, арк.37-37 зв. Лист Олександра Лотоцького до єпископа Арсенія (Стадницького) (5 лютого 1905 року)

⁹ РДІА. - Ф.796, оп.186, спр.5780, арк. 90. Лист представника спадкоємців Морачевського до академіка Нікітіна (28 грудня 1905 року).

¹⁰ Детальніше див.: *Стародуб А.* Право власності на літературну спадщину Пилипа Морачевського і видання Святійшим Синодом українського перекладу Четвероєвангелія// Праці XIII Міжнародної наукової конференції "Історія релігій в Україні" (Львів, 20-22 травня 2003 року). - Кн.1. - Львів, 2003. - С.544-547

¹¹ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1905), спр.15, арк.1. Копія листа керуючого МСД до ГУ Св. Синоду (3 березня 1905 року)

¹² Там само. - Арк.2. Лист керуючому МСД від ГУ св. синоду (10 березня 1905 року)

¹³ Там само. - Арк.3. Копія листа Керуючого МСД до єпископа Парфенія (Левицького)(дату не зазначено, кінець березня - початок квітня 1905 року).

¹⁴ Там само. - Арк.4. Копія листа керуючого МСД до ГУ св. синоду (11 квітня 1905 року)

¹⁵ К-ПМДА. - Ф.Р-3333, оп.1, спр.18, арк. 8-9. Чернетка відгуку єпископа Парфенія на переклад Морачевського (3 червня 1905 року).

¹⁶ РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1915), спр.15, арк.8. Виписка з рішення св. синоду від 10-18 травня 1905 року

¹⁷ РДІА. - Ф.800, оп.1, спр.447, арк.1-1зв. Лист керуючого СПБСД до ГУ Св. Синоду (12 вересня 1905 року).

¹⁸ Там само. - Арк.3 зв. Виписка з рішення св. синоду від 21 лютого-8 березня 1907 року.

¹⁹ Там само. - Арк.4зв. Лист керуючого СПБСД до ГУ св. синоду (24 березня 1907 року).

²⁰ Преосвященний Парфеній у 1899-1904 роках був єпископом можайським, вікарієм Московської єпархії. За посадою він був цензором окремих видань друкарні, найважливіше з яких - видання російською мовою "Житий святих".

²¹ РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1905), спр.15, арк.6. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (8 червня 1905 року).

²² Див.: *Житецький П. И.* О переводах Евангелия на малорусский язык. - СПб., 1906 - 65 с.; Житецький схилився до думки про доцільність видання всіх трьох наявних перекладів (Морачевського, Лободовського, Куліша і Пулюя): "Нужно поспешить с изданием существующих трёх переводов Евангелия, а потом, может быть, принять участие в выработке нормального текста". // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ. ІР). - Ф.І, спр.48155, арк.2. Лист Павла Житецького до Гната Житецького (14 березня 1905 року)

²³ Див. опубліковані листи єпископа Парфенія до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова (*Стародуб А.* Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія// Український археографічний щорічник. - Вип.7. - К, 2002. - С.356-389. Листи Павла Житецького та Ореста Левицького до єпископа Парфенія готуються нами до друку.

²⁴ РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1905), спр.15, арк. 10. Копія листа керуючого Московською синодальною друкарнею до єпископа Парфенія (Левицького) (22 червня 1905 року).

²⁵ Там само. - Арк.11-12. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (16 липня 1905 року).

²⁶ Там само. - Арк.13. Лист керуючого МСД до правильника друкарні Олександра Соловйова (25 липня 1905 року).

²⁷ Там само. - Арк.18. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (17 серпня 1905 року).

²⁸ Остаточно перемогла, з певними застереженнями, компромісна позиція. Євангеліє

було видано правописом, близьким до фонетичного, однак зі збереженням окремих, не при-
таманних українській орфографії, знаків. Нами готується до друку окрема публікація, прис-
вячена дискусії навколо вибору орфографії для українського Євангелія.

²⁹ Там само. - Арк.20. Копія листа керуючого МСД до єпископа Парфенія (Левицько-
го) (13 вересня 1905 року).

³⁰ Там само. - Арк.22. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (23
вересня 1905 року).

³¹ Там само. - Арк.24. Копія телеграми керуючого МСД до єпископа Парфенія (Ле-
вицького) (4 жовтня 1905 року).

³² Там само. - Арк.25. Копія листа керуючого МСД до єпископа Парфенія (Левицько-
го) (4 жовтня 1905 року). Оригінал листа зберігся в К-ПМДА (Ф.Р-3333, оп.1, спр.18, арк.33).

³³ Див. "Особое мнение Ober-Прокурора Св. Синода К. П. Победоносцева к Журналу
Комитета Министров 31 мая 1905 года об отмене Высочайших повелений 18/30 мая 1876 года
и 8 октября 1881 года по вопросу об ограничении печатания книг на малорусском наречии".
В архіві св. синоду збереглася чернетка цього "особого мнения" (Ф.796, оп.186, спр.5780,
арк.22-26 зв.). Победоносцев підкреслював штучність української мови, нібито спеціально
сконструйованої для підкреслення відмінностей "Малороссии". Академії наук і її президенту
у цьому руслі дорікалося, що вона не розуміє небезпеки з боку українофільства, яке обер-про-
курор вважав "средством в руках ненавистников России".

³⁴ РДАДА. - Ф.1184, оп. 3, ч.3 (1905), спр. 15, арк.26-27. Лист єпископа Парфенія (Ле-
вицького) до керуючого МСД (10 жовтня 1905 року).

³⁵ Там само. - Арк.31. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (21
листопада 1905 року).

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. - Арк.33. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (8
лютого 1906 року).

³⁸ Там само. - Арк.28. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до керуючого МСД (15
жовтня 1905 року).

³⁹ Там само. - Арк.25. Чернетка листа керуючого МСД до єпископа Парфенія (Левиць-
кого) до (27 жовтня 1905 року). Оригінал листа зберігся в К-ПМДА (Ф.Р-3333, оп.1, спр.18,
арк.42-43). С.Войт пропонував зокрема: "На первое время, по крайней мере, следовало бы по-
местить в книге чёрные рисунки на подобие тех, которые находятся у нас в русских Минеех"

⁴⁰ РДАА. - Ф.796, оп.193, спр.6875, арк.1-2. Рапорт єпископа Парфенія (Левицького) з
клопотанням про нагородження осіб, які потрудилися над виданням українського перекладу
Четвероевангелія (23 травня 1911 року). Див. також: Церковные ведомости. - 1911. - №43.
Прибавления. - С.1848-1849. У звіті не згадано керуючого МСД до лютого 1909 р. Сергія Вой-
та, який також доклав чимало зусиль для здійснення видання. Однак після звільнення за ви-
явлені зловживання (детальніше див.: *Балашов Н., протоиерей*. На пути к литургическому
возрождению. - М., 2001. - С.209-216), колишній керуючий був небажаною особою для відзна-
чення в звіті Св. Синоду.

⁴¹ РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1905), спр.15, арк.35. Зауваження правильника МСД
О. Соловйова щодо надісланих коректур українського перекладу Євангелія.

⁴² Святое Четвероевангелие. Предметный указатель к Св. Четвероевангелию. - М.,
1899. - 47 с.

⁴³ РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.4 (1906), спр.165, арк.7. Копія звіту керуючого МСД про
відрядження до м. Кам'янця-Подільського (5 грудня 1906).

⁴⁴ Розглядалися кандидатури Агатангела Кримського і Володимира Каллаша, які пос-
тійно перебували у Москві (див. К-ПМДА. Ф.Р-3333, оп.1, д.18, л.65-65об.). Однак остаточ-
ний вибір припав на Василя Комарницького.

⁴⁵ Переказ про перше прочитання українського перекладу Євангелія за Великодньою
службою 1907 р. часто цитується в історичних розвідках, присвячених історії православної
Церкви в Україні початку ХХ ст. (Наприклад: *Бурко Д.* Українська Автокефальна Православ-
на Церква - вічне джерело життя. - Інгольштадт, 1956. - С.283-284; *Василів Є.* Коли і при яких
обставинах український народ вперше почув Святе Євангеліє рідною мовою// Українське пра-
вославне слово. - 1987. - №6-7. - С.11; *Зінченко А.* Благовістя національного духу: Українська
церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. - К., 1993. - С.125 та ін. Однак приписувані преос-
вященному Парфенію висловлювання ("Коли б і українському народові засяло сонце волі, я
сказав би тоді перед Богом: нині відпускаеш заспокоєним раба твого, Владико") швидше за
все є вигадкою. Джерелом, яке могло стати підставою для таких інтерпретацій, є спогади Вік-
тора Приходька (*Приходько В.* Під сонцем Поділля. - Мюнхен, 1948. - С. 131 - 141).

⁴⁶ РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1906), спр.9, арк.2. Лист керуючому МСД від ГУ св. си-
ноду (15 грудня 1906 року).

- 47 Там само. - Арк. 1. Копія листа керуючого МСД до ГУ св. синоду (14 грудня 1906 року).
- 48 Там само. - Арк. 3. Помітка правильника МСД О. Соловйова.
- 49 Там само. - Арк. 4. Копія листа керуючого МСД до директора ГУ св. синоду (15 лютого 1907 року).
- 50 Там само. - Арк. 6-6 зв. Виписка з постанови св. синоду від 21 лютого-8 березня 1907 року.
- 51 Там само. - Арк. 7. Копія листа керуючого МСД до єпископа Парфенія (Левицького) (24 березня 1907 року).
- 52 ДАРФ. - Ф.550, оп.1, спр.387, арк.62. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до єпископа Арсенія (Стадницького) (18 квітня 1907 року).
- 53 РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1906), спр.9, арк.3-4. Копія листа керуючого МСД до ГУ св. синоду (15 грудня 1911 року).
- 54 Там само. - Арк.11. Лист керуючому МСД від ГУ св. синоду (15 березня 1912 року).
- 55 Як приклад ставлення ієрархії до можливості читання Великоднього Євангелія українською мовою можна навести "знамениту" резолюцію митрополита Антонія (Храповицького). На прохання Харківського українського організаційного комітету дозволити таке читання на Великодень 1917 р., він написав: "Всегда разрешал и разрешаю всем священникам, кто пожелает читать по малороссийски Евангелие Пасхи, но на своей службе ни по великороссийски, ни по малороссийски никогда не разрешаю; все великие нации молятся не на том языке, на котором говорят на базаре, и малороссы терпеть не могут малороссийского Евангелия, и не берут его, если им дарят" (опубліковано в "Новій раді", 10 квітня 1917 року).
- 56 Див.: *Комаров М.* Пилип Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. - Одеса, 1913. - С.27; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. - Т.ІІІ. - С.294-295.
- 57 РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.3 (1906), спр.9, арк.10. Лист представника БІБТ до управління МСД (5 квітня 1907 року).
- 58 Там само. - Арк.12. Копія листа керуючого МСД до представника БІБТ (7 квітня 1907 року).
- 59 Там само. - Арк.13. Лист представника БІБТ до управління МСД (28 квітня 1907 року).
- 60 Там само. - Арк.14. Копія листа керуючого МСД до ГУ св. синоду (1 травня 1907 року).
- 61 Там само. - Арк.16. Лист представника БІБТ до управління МСД (15 червня 1907 року).
- 62 Там само. - Арк.17. Копія листа управління МСД до представника БІБТ (18 червня 1907 року).
- 63 Там само. - Арк.22. Копія листа управління МСД до представника БІБТ (19 червня 1907 року).
- 64 Там само. - Оп.3, ч.3 (1906), спр.9, арк.25-26. Копія листа керуючого МСД до ГУ Св. Синоду (24 вересня 1907 року).
- 65 Там само. - Оп.3, ч.4 (1909), спр.6, арк.1. Лист представника БІБТ до управління МСД (14 серпня 1909 року).
- 66 Там само. - Арк.12. Копія листа керуючого МСД до архієпископа Парфенія (Левицького) (26 жовтня 1909 року). Оригінал листа зберігся в К-ПМДА (Ф.Р-3333, оп.1, спр.18, арк.89).
- 67 Там само. - Арк.18. Лист представника БІБТ до управління МСД (14 серпня 1910 року).
- 68 Там само. - Арк.20-21. Розпорядження керуючого МСД (31 серпня 1910 року). Завідуючий друкарськими роботами А. Михайлов подав пояснення з приводу понадпланового накладу, пояснивши, що його було зроблено за безпосередньою вказівкою С. Войта (Там само. - Арк.24)
- 69 Там само. - Арк. 22. Чернетка листа керуючого МСД до представництва БІБТ (1 вересня 1910 року).
- 70 Там само. - Арк. 23. Копія листа керуючого МСД до єпископа Парфенія (Левицького) (1 вересня 1910 року). Оригінал листа зберігся в К-ПМДА (Ф.3333, оп.1, спр.18, арк. 112)
- 71 Там само. - Арк. 25. Лист представника БІБТ В. В. Кіна до управління МСД (4 вересня 1910 року).
- 72 Там само. - Арк. 26. Лист єпископа Парфенія (Левицького) до управління МСД (3 вересня 1910 року).
- 73 Див. листи єпископа Парфенія цього періоду: *Стародуб А.* Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова... С.363, 366, 383, 384.

-
- 74 РГАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.4 (1915), спр.6, арк. 32. Копія листа управління МСД до представника БІБТ В. В. Кіна (2 травня 1911 року).
- 75 *Стародуб А.* Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова...- С.362, 365.
- 76 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО-ВУ). - Ф.1072, оп.2, спр.128, арк.11-14зв. Лист професора І. Огієнка до БІБТ (2 квітня 1921 року).
- 77 *Біднов В.* Справа розмосковлення богослужіння Православної Церкви на Україні. - Б. м., 1921. - С.12.
- 78 РДАДА. - Ф.1184, оп.3, ч.4 (1915), спр.32, арк.15-15зв.
- 79 Випуски окремих Євангелій кишенькового формату (32 доля листа) російською мовою можна було купити за 3-4 копійки (в дешевому виконанні, без зображень) або за 10 копійок з зображенням, Четвероєвангеліє - за 15-20. Цифри наведено за тогочасними даними: Каталог Синодальных и других изданий с кратким обзором. - СПб., 1908; Каталог книг, продающихся в главном складе синодальных изданий при Московской синодальной типографии. М., 1905; Общество распространения религиозно-нравственного просвещения в духе Православной Церкви. Книжный склад. - СПб., 1907.
- 80 Така висока ціна вразила багатьох з тих, хто очікував на видання. Наприклад, Михайло Лободовський писав єпископові Парфенію: "Почему же так дороженько синод издал - 25 копеек одно Евангелие!". // К-ПМДА. Ф.Р-3333, оп.1, спр.18, арк.45 (точну дату не зазначено, серпень 1906 р.). На ціну вплинула висока собівартість кольорової вкладки із зображенням євангеліста Матфея.
- 81 РДАДА. - Ф.1184, оп.3,ч.4 (1915), спр. 6, арк. 34. Чернетка кошторису на видання Євангелія від Іоанна українською мовою.
- 82 Там само. - Арк. 33. Лист представника БІБТ до управління МСД (7 травня 1911 року).
- 83 Там само. - Оп.3, ч.4 (1911), спр.28, арк.1. Довідка про Великодне Євангеліє від Іоанна українською мовою.
- 84 Там само. - Оп.3, ч.4 (1915), спр.32, арк.5. Доповідь керуючого книгосховищем МСД про стан справ з виданням українського перекладу Євангелія від Іоанна (17 грудня 1915 року).
- 85 Там само. - Арк.12. Чернетка листа керуючого МСД до ГУ св. синоду (15 червня 1916 року).
- 86 В спогадах Олександра Лотоцького є згадка про його зустріч з обер-прокурором Львовим у березні 1917 р. Серед інших на ній розглядалося й питання про нові накладки українського Євангелія. З контексту розмови випливало, що про підготовку чи, тим більше, випуск 1916 р. додаткових накладів Львову не було відомо. Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. - Т.3. - С.375

